

УДК 349.6:504.61:355.01

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2024.3-4.6>

Заверюха М. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-3111-1921

Самойленко С. А.,

студентка II курсу
факультету судового та міжнародного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0009-0002-1803-0163

ВІДХОДИ ВІЙНИ ЯК ЕКОЛОГІЧНА ЗАГРОЗА СУЧАСНОСТІ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ

WAR WASTE AS AN ENVIRONMENTAL THREAT OF NOWADAYS: LEGAL BASIS OF MANAGEMENT

У статті розглянуто проблему правового регулювання управління військовими відходами, які утворюються внаслідок воєнних дій і становлять серйозну загрозу для навколишнього середовища та здоров'я населення. Автори статті наводять класифікацію основних типів таких відходів: залишки боєприпасів, хімічні речовини, технічні відходи, будівельні уламки і радіоактивні матеріали. Окрема частина статті присвячена екологічним наслідкам військових відходів, зокрема: забруднення ґрунтів і водних ресурсів є одним із найсерйозніших, так як залишки боєприпасів і уламки техніки виділяють важкі метали й токсичні речовини, які проникають у ґрунти та підземні води; в результаті забруднення землі й водних екосистем відбувається зменшення біорізноманіття через руйнування природних середовищ існування флори й фауни. Крім того, токсичні хімічні речовини можуть спричиняти гострі й хронічні захворювання у населення, включаючи онкологічні та респіраторні хвороби. Міжнародно-правове регулювання управління військовими відходами представлено через аналіз Женевських конвенцій та їхніх додаткових протоколів, які регламентують гуманітарні аспекти військових дій, а також Базельську конвенцію, яка встановлює правила контролю за транскордонним перевезенням небезпечних відходів і їх утилізацією. Автори наголошують на значенні цих документів у вирішенні проблеми небезпечних військових залишків. В статті проведено аналіз нормативно-правових актів вітчизняного законодавства, що регламентують поводження з військовими відходами. Визначено, що законодавство України спрямоване на мінімізацію впливу цих залишків на екологію та здоров'я населення, однак акцентується на необхідності вдосконалення існуючих норм і залучення міжнародного досвіду. Авторами зроблено висновок, що проблема військових відходів залишається однією з найгостріших для України, відсутність чіткої дефініції цього явища ускладнює правове регулювання та в умовах триваючого конфлікту було б важливо впорядкувати це питання через існуючі закони та інституції.

Ключові слова: військові відходи, екологічні наслідки, екологічна загроза, екологічні відносини, екологічне право, військові дії, навколишнє середовище, воєнний стан.

The article deals with the issue of legal regulation of military waste management, which is generated as a result of military operations and poses a serious threat to the environment and public health. The authors of the article provide a classification of the main types of such waste: ammunition remnants, chemicals, technical waste, construction debris and radioactive materials. A separate part of the article is devoted to the environmental consequences of military waste, in particular: soil and water pollution is one of the most serious, as munitions and equipment debris release heavy metals and toxic substances that penetrate soil and groundwater; as a result of land and aquatic ecosystems pollution, biodiversity is reduced due to the destruction of natural habitats for flora and fauna. In addition, toxic chemicals can cause acute and chronic diseases in the population, including cancer and respiratory diseases. The international legal regulation of military waste management is presented through the analysis of the Geneva Conventions and their Additional Protocols, which regulate the humanitarian aspects of military operations, as well as the Basel Convention, which establishes rules for controlling the transboundary movement of hazardous wastes and their disposal. The authors emphasise the importance of these documents in addressing the problem of hazardous war remnants. The authors analyse the legal acts of national legislation regulating the management of military waste. It is determined that the legislation of Ukraine is aimed at minimising the impact of these residues on the environment and public health, but the authors emphasise the need to improve the existing norms and to attract international experience. The authors conclude that the problem of military waste remains one of the most acute for Ukraine, the lack of a clear definition of this phenomenon complicates

legal regulation, and in the context of the ongoing conflict, it would be important to regulate this issue through existing laws and institutions.

Key words: *military waste, environmental consequences, environmental threat, environmental relations, ecological law, military operations, environment, martial law.*

Війна в Україні створює серйозні екологічні проблеми, які негативно впливають на навколишнє середовище, здоров'я людей і загальну якість життя. Однією з головних проблем є накопичення військових відходів, що характеризуються складною будовою і різноманітними шкідливими наслідками. До таких відходів належать залишки боєприпасів, пошкодженої техніки, хімічні речовин, будівельні уламки зі зруйнованих споруд і токсичні речовини, що утворилися внаслідок застосування різних видів зброї тощо. Більше того, значна частина таких відходів залишається у формі нерозірваних снарядів, мін чи інших небезпечних матеріалів, що забруднюють ґрунти, воду й повітря. У багатьох випадках на територіях, де відбувалися бойові дії, або так звані «сірі зони», залишаються військові відходи, які значно підвищують ризик екологічної шкоди, і для її мінімізації необхідні оперативні дії, що обумовлює актуальність данної роботи.

Існуючі дослідження виокремлюють певні категорії військових відходів, що часто включають залишки боєприпасів, хімічні речовини, технічні відходи будівельне сміття і радіоактивні матеріали, що залишилися після військових дій. До першої категорії, включаючи залишки боєприпасів можна також віднести нерозірвані снаряди, міни, вибухові речовини, гранати тощо. Вони часто містять важкі метали, такі як свинець, ртуть, кадмій, які забруднюють ґрунт і підземні води [1, с. 20]. До другої категорії належать хімічні речовини, що містять токсичні сполуки, такі як залишки палива та нафтопродуктів, а також сполуки фосфору. Військовий конфлікт в Україні показав, що російські війська, які використовують заборонені види озброєнь, наприклад, такі як димові боєприпаси, що містять в своєму складі білий фосфор, спричиняють забруднення ґрунту та води і становлять загрозу для здоров'я людей через опіки та респіраторні захворювання. В третій категорії можемо виділити технічні відходи, які включають знищену військову техніку, транспортні засоби, літаки, танки та інші уламки. Оскільки в їхньому складі є матеріали, які містять синтетичні сполуки та важкі метали, тому виникають певні труднощі при їх утилізації. В четвертій категорії виділяють будівельне сміття, зруйноване під час бойових дій, наприклад, бетон, металеві конструкції та уламки інфраструктури. Їх руйнування призводить до утворення токсичного пилу та важких домішок, які сприяють подальшому забрудненню повітря і ґрунту [2, с. 130–139]. Особливо небезпечною є п'ята категорія – радіоактивні речовини. Наприклад, російські військові дислокувалися в «Рудому лісі» навколо Чорнобильської атомної електростанції, піднімаючи

радіоактивний пил і наражаючи на ризик радіаційного опромінення як військових, так і місцеве населення і, як вже зазначалось в попередніх працях автора, війна в державі вносить суттєві корективи до роботи лісової галузі в усіх її аспектах [3, с. 165].

Військові відходи мають значний вплив на навколишнє середовище. Забруднення ґрунтів важкими металами, вибуховими речовинами та токсичними хімікатами призводить до деградації земель і стає небезпечним для сільського господарства та населення. Вибухова хвиля під час детонації боєприпасів викликає викид значної частини ґрунту, що призводить до його руйнування. Окрім цього, ерозія ґрунтів посилюється внаслідок механічних пошкоджень, завданих важкою військовою технікою, будівництвом фортифікаційних споруд і створенням окопів, які суттєво змінюють природну структуру земного покриву [4].

Ще одним серйозним наслідком є знищення біорізноманіття. Забруднення середовищ існування призводить до масової загибелі видів. Значне скорочення водних і наземних популяцій було зафіксовано в районах застосування фосфорних бомб. Люди, які проживають поблизу зон бойових дій, піддаються впливу токсичних речовин, що викликають гострі отруєння, респіраторні захворювання та рак. Особливо небезпечними є фосфорні бомби, які викликають тяжкі опіки, пошкодження органів дихання та хронічні інтоксикації. Також під час триваючого військового конфлікту відбуваються і негативні наслідки на клімат включають зростання викидів парникових газів, що пов'язано з руйнуванням міської інфраструктури і процесами її відновлення. Військові полігони стають додатковим джерелом викидів через спалювання залишків техніки та боєприпасів, що ускладнює глобальну боротьбу зі зміною клімату [5, с. 10].

Враховуючи масштаби відходів, що утворилися внаслідок війни в Україні, та їхній руйнівний вплив на навколишнє середовище і суспільство, держава змушена вдосконалювати правову та інституційну базу для ефективного управління даним питанням. Військові відходи включають небезпечні матеріали, тому відсутність належного регулювання у цій сфері може призвести до незворотних наслідків для екосистем, здоров'я населення та загальної безпеки. Основним нормативно-правовим актом у сфері поводження з відходами є Закон України «Про управління відходами» від 20 червня 2022 р. [6]. Він встановлює загальні принципи поводження з відходами, включаючи небезпечні відходи, але не містить положень про особливості поводження з військовими відходами. Це призводить до того, що залишки

боєприпасів, техніки чи будівельних уламків з зон бойових дій регулюються як загальні небезпечні відходи, що ускладнює їхній облік та управління. Хоча Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. [7] встановлює загальні вимоги до екологічної безпеки та передбачає проведення оцінки впливу на довкілля під час поводження з небезпечними речовинами, однак цей закон також не враховує специфічних вимог для управління наслідками військових дій.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 1073 від 27 вересня 2022 р. «Про затвердження Порядку управління відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» та Порядку, який нею затверджений, надано визначення поняття «відходи від руйнувань» під яким слід розуміти частини (уламки) пошкоджених (зруйнованих) об'єктів, а також матеріали, предмети, які були всередині або поряд з такими об'єктами у момент пошкодження (руйнування) та/або виконання робіт з демонтажу та які повністю або частково втратили свої споживчі властивості та не можуть у подальшому використовуватись за місцем їх утворення чи виявлення [8]. Однак це визначення зосереджується лише на уламках і будівельних матеріалах, не враховуючи широкий спектр типів військових відходів, які потребують особливої уваги і регулювання, таких як боєприпаси, хімічні речовини і радіоактивні матеріали.

Попри відсутність єдиної законодавчої дефініції поняття «військові відходи», в Україні діють окремі правила, що регулюють поводження з окремими типами таких залишків, зокрема вибухонебезпечними матеріалами та боєприпасами. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку утилізації ракет, боєприпасів і вибухових речовин» від 7 червня 2006 р. [9] відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки під час роботи з небезпечними залишками війни. Процес управління з таким видом відходів складається з взаємопов'язаних операцій, що забезпечують комплексний підхід до вирішення проблеми. Першочерговим етапом є початкова підготовка ділянки, яка включає не лише збирання відходів, але й первинне сортування, де це можливо. Це дозволяє вже на перших етапах розділити матеріали для подальшої переробки або утилізації.

Наступним важливим кроком є транспортування відходів від місця утворення до спеціалізованого місця переробки або тимчасового зберігання. Процес вимагає суворого дотримання правил безпеки, включаючи норми пожежної безпеки та охорони праці.

Важливою частиною процедури є етапи зберігання, підготовки та можливого відновлення

відходів. Передбачено тимчасове зберігання матеріалів які згодом можуть бути перероблені або використані як вторинні ресурси. Це не тільки зменшує вплив на навколишнє середовище, але й є передумовою для часткового відновлення зруйнованої інфраструктури. Останнім етапом є остаточне видалення відходів, включаючи їх захоронення у разі неможливості повторного використання. Даний процес здійснюється з максимальним дотриманням екологічних стандартів і з мінімальною потенційною шкодою для навколишнього середовища. Розроблений механізм представляє системний підхід України до подолання наслідків воєнної агресії, поєднуючи в собі практичні аспекти управління відходами з турботою про екологічну безпеку та можливості відновлення зруйнованої інфраструктури.

Інституційна основа управління військовими відходами в Україні являє собою складну багаторівневу систему взаємодії державних органів, місцевого самоврядування, військових формувань та спеціалізованих підрозділів, спрямовану на комплексне вирішення проблем, пов'язаних з утворенням, збиранням, транспортуванням, переробкою та утилізацією відходів, що виникають внаслідок бойових дій. Центральну роль у цій системі відіграють профільні міністерства, зокрема Міністерство оборони України, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України та Державна служба з надзвичайних ситуацій тощо. Зокрема, Міністерство оборони України, правовий статус якого визначається Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство оборони України» від 26 листопада 2014 р. № 671 [10] відіграє центральну роль у забезпеченні формування та реалізації державної політики у сфері протимінної діяльності, що є критично важливим для вирішення проблем, спричинених вибухонебезпечними залишками війни. Воно координує заходи, які здійснюють Державна спеціальна служба транспорту та уповноважені підрозділи Збройних Сил України. До завдань Міністерства входить організація розмінування, знешкодження мін та вибухонебезпечних залишків, а також безпечне очищення територій для відновлення інфраструктури та використання в сільськогосподарських цілях. Ці заходи допомагають створити ефективні системи розмінування та відновлення і зменшити ризики для населення та інфраструктури.

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів» від 25 червня 2020 року № 614 [11] відіграє ключову роль у контролі за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх утилізацією чи видаленням. Це завдання є надзвичайно важливим у контексті військових відходів, адже їх небезпечний склад, зокрема токсичні, хімічні чи радіоактивні матеріали,

потребує суворого регулювання та дотримання міжнародних стандартів. Міністерство здійснює контроль відповідно до положень Базельської конвенції про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх видаленням, ратифікованої Україною. Завдяки цій діяльності Україна виконує свої міжнародні зобов'язання у сфері екологічної безпеки та забезпечує дотримання високих стандартів у сфері поводження з небезпечними матеріалами.

Державна служба України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС) відіграє ключову роль у системі поводження з військовими відходами та у реагуванні на надзвичайні ситуації, що виникають внаслідок війни, правовий статус якої визначається Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій» від 6 грудня 2015 року № 1052 [12]. Основними завданнями ДСНС є забезпечення безпеки населення, ліквідація небезпечних наслідків бойових дій, особливо вибухонебезпечних залишків війни, та відновлення життєдіяльності постраждалих територій. Одним з основних завдань ДСНС є розмінування територій, що постраждали від конфлікту. Вони шукають, виявляють, знешкоджують і знищують міни, боєприпаси, що не вибухнули, саморобні вибухові пристрої та інші вибухонебезпечні предмети. Окрім розмінування, ДСНС також займається ліквідацією наслідків обстрілів і бомбардувань будівель і споруд. У співпраці з іншими органами влади, служба організовує роботи з демонтажу небезпечних конструкцій, вивезення уламків, а також очищення територій від будівельних залишків і хімічно небезпечних матеріалів, які могли потрапити в довкілля внаслідок вибухів. Завдяки своїм функціям ДСНС забезпечує безпеку та стабілізує ситуацію в зонах бойових дій. Їх діяльність не тільки мінімізує ризики для населення, а й допомагає поступово відновити інфраструктуру та створити умови для повернення до нормального життя на очищених територіях.

Місцеві органи влади теж відіграють значну роль у впровадженні заходів з управління відходами, пов'язаними з війною, і забезпечують їх ефективну реалізацію на регіональному та місцевому рівнях. Ці органи безпосередньо займаються первинною оцінкою масштабів руйнувань, організацією логістики для збору та утилізації відходів, а також координують взаємодію між різними службами, залученими до цього процесу. Це включає первинну оцінку обсягів відходів, розробку логістичних маршрутів вивезення відходів та їх подальшу передачу на утилізацію або зберігання. Належне поводження з будівельними відходами, зокрема з будівельним уламками, бетонними та металевими конструкціями, є надзвичайно важливим, оскільки вони є джерелом забруднення довкілля, тому місцеві органи влади зазвичай співпрацюють з уповноваженими підприємствами, що мають необхідну техніку та обладнання для роботи з великими обсягами

сміття. Місцеві органи влади координують свої дії з Міністерством оборони України та Державною службою з надзвичайних ситуацій щодо знешкодження вибухонебезпечних предметів, таких як міни, боєприпаси, що не розірвалися. Координаційна та організаційна діяльність місцевих органів влади є основою для швидкого та ефективного реагування на проблеми, спричинені військовими відходами.

З огляду на зростаючу загрозу, яку становлять військові конфлікти для довкілля і здоров'я людей, важливого значення набуває міжнародна правова база для поводження з військовими відходами. Вона включає низку угод та протоколів, спрямованих на контроль за небезпечними відходами, їх безпечну утилізацію та мінімізацію шкоди для екосистем і людства.

Женевські конвенції та Додаткові протоколи складають основу міжнародного гуманітарного права, що регулює захист цивільного населення та навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Хоча ці акти не містять конкретних положень щодо військових відходів, вони забороняють використання зброї та методів, які завдають надмірної шкоди екосистемам і здоров'ю людей. Це особливо актуально у контексті агресії росії проти України, де активно застосовуються касетні, фосфорні та термобаричні боєприпаси, що грубо порушує принципи Женевських конвенцій. Касетні боєприпаси залишають після себе вибухонебезпечні залишки, які становлять довготривалу загрозу для цивільного населення та довкілля. Фосфорні боєприпаси спричиняють масштабне забруднення ґрунтів, вод і повітря, завдаючи важких каліцтв людям, що суперечить Женевським конвенціям. Термобарична зброя, яка використовує кисень навколишнього середовища для вибуху, спричиняє значні руйнування і забруднення токсичними залишками, особливо в густонаселених районах, що є порушенням Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій. Додатковий протокол I забороняє дії, які спричиняють довгострокову і серйозну шкоду навколишньому середовищу у воєнний час [13]. Однак Росія систематично ігнорує ці зобов'язання, спричиняючи масове забруднення ґрунту, водних ресурсів і повітря хімічними та токсичними речовинами.

У контексті міжнародного регулювання військових відходів важливим інструментом є Базельська конвенція 1989 року, яка регулює транскордонне перевезення небезпечних відходів і забезпечує їх екологічно безпечне зберігання та утилізацію. Конвенція охоплює токсичні залишки, які становлять загрозу для навколишнього середовища, такі як хімічна, біологічна та радіологічна зброя, боєприпаси з важких металів і залишки палива. Згідно з цим положенням, країни-учасниці зобов'язані отримувати попередній дозвіл від країни призначення перед транспортуванням відходів через свою територію та впроваджувати екологічно безпечні технології

зберігання та утилізації відходів на своїй території [14]. Хоча Конвенція не стосується безпосередньо військових відходів, вона забезпечує правовий механізм поводження з військовими відходами та зменшення ризиків для довкілля і здоров'я населення.

Отже, підсумовуючи усе вищесказане, можна зробити висновок, що незважаючи на умови триваючого військового конфлікту Україні вдалося зробити важливі кроки для впорядкування питання управління відходами війни. Національна нормативно-правова база, яка включає Закон України «Про управління відходами», постанови Кабінету Міністрів України і накази Міністерства оборони України, встановлює процедури поводження з небезпечними залишками війни, такими як вибухонебезпечні матеріали та будівельні уламки. Інституційна структура, до якої входять Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів, Міністерство оборони України, ДСНС і місцеві органи влади, забезпечує координацію заходів з очищення територій та мінімізації шкоди для населення.

Водночас інтеграція з міжнародно-правовою базою є важливим напрямом розвитку, оскільки вони встановлюють універсальні стандарти для поводження з небезпечними відходами війни. Створюються можливості для міжнародної співпраці, залучення технічної допомоги та фінансування, а також

сприяють гармонізації національного законодавства з глобальними екологічними та гуманітарними принципами.

Важливим аспектом є порушення міжнародного гуманітарного права у сучасних умовах війни. Використання Росією касетних, фосфорних і термобаричних боєприпасів не лише створює довготривалу небезпеку для довкілля та цивільного населення, але й суперечить Женевським конвенціям і принципам додаткових протоколів, які зобов'язують мінімізувати шкоду для довкілля та здоров'я людей під час збройних конфліктів.

Таким чином, проблема управління військовими відходами залишається однією з найгостріших для України. Відсутність чіткої дефініції цього явища ускладнює правове регулювання та в умовах триваючого конфлікту було б важливо впорядкувати це питання через існуючі закони та інституції. Подальший розвиток цієї сфери має ґрунтуватися на системному підході, який включатиме розробку спеціального законодавства, інтеграцію міжнародних стандартів і впровадження нових технологій для безпечного поводження з небезпечними залишками війни. Це дозволить мінімізувати наслідки війни для довкілля, здоров'я людей та відновлення постраждалих територій.

Список використаних джерел:

1. Brannon J. M., Pennington J. C. Environmental Fate and Transport Process Descriptors for Explosives. Vicksburg : U.S. Army Engineer Research and Development Center, 2002. 64 p. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA403162.pdf> (date of access: 23.12.2024).
2. Антонюк Н.А., Костюк В.Р. Рециклінг будівельних відходів під час війни в Україні. *Актуальні проблеми економіки*. 2024. № 7 (277). С. 130–142.
3. Заверюха М. М. Правова охорона лісів в умовах воєнного часу. *«Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права»*. 2022. № 3. С. 164–167.
4. Vasyliuk O., Simonov E. A., Spinova Y. Ukraine War Environmental Consequences. UWEC. 2022. No. 2. P. 5–10. URL: https://www.researchgate.net/publication/362230122_Zurnal_pro_ekologichni_naslidki_vijni_Ukraine_War_Environmental_Consequences_Work_Group_UWEC_Vipusk_2_Ukrainskou (date of access: 23.12.2024).
5. Бучин М. Основні форми впливу військових конфліктів на зміну клімату: на прикладі російсько-української війни. *Humanitarian Vision*. 2024. Vol. 10, No. 1. P. 7–12.
6. Про управління відходами : Закон України від 20 червня 2022 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 17. Ст. 75.
7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
8. Про затвердження Порядку управління відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2022 року № 1073. *Офіційний вісник України*. 2022. № 80. Ст. 4841.
9. Про затвердження Порядку утилізації ракет, боєприпасів і вибухових речовин: Постанова Кабінету Міністрів України від 07 червня 2006 року № 812. *Офіційний вісник України*. 2006. № 24. Ст. 1768.
10. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 року № 671: *Офіційний вісник України*. 2014. № 97. Ст. 2796.
11. Деякі питання Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 червня 2020 року № 614: *Офіційний вісник України*. 2020. № 59. Ст. 1853.
12. Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2015 року № 1052. *Офіційний вісник України*. 2015. № 102. Ст. 3514.
13. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08 червня 1977 року: станом на 8 грудня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 23.12.2024).
14. Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 22 березня 1989 року: станом на 1 липня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_022#Text (дата звернення: 23.12.2024).